

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ**

Факультет урбаністики та просторового планування
Кафедра політичних наук і права

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

Перегуда Є.В.

25 грудня 2024 року

**АТЕСТАЦІЙНА ВИПУСКНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ БАКАЛАВРА**

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В
УКРАЇНІ**

Виконала Кітова Марина Вячеславівна

(прізвище, ім'я та по батькові повністю)

052 «Політологія»

(спеціальність)

«Політичний менеджмент»

(освітня програма)

Групи ЗПМ-19

Керівник Рейтерович І.В.

(прізвище та ініціали)

Кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри

(вчене звання, науковий ступінь)

Ідентичність підтверджую

КИЇВ 2024р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПОЗИЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ.....	6
1.1. Поняття «політичної опозиції» як категорії політичної науки.....	6
1.2. Типологія та функції політичної опозиції в суспільстві.....	12
Висновки до розділу 1.....	19
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ.....	21
2.1. Зародження та розвиток політичної опозиції в Україні.....	21
2.2. Проблеми опозиції як складової частини політичного процесу в Україні.....	30
Висновки до розділу 2.....	36
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	38
3.1. Статус опозиції в країнах Європейського союзу.....	38
3.2. Перспективи розвитку політичної опозиції в сучасній політичній системі України.....	4
7	
Висновки до розділу 3.....	53
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58

ВСТУП

Актуальність. Активна фаза військово-політичної кризи та екстрена трансформація політичної системи протягом кількох років поставила перед Україною цілий комплекс складних системних проблем. До них належить і високий рівень громадянських очікувань політичного, економічного та соціального розвитку української держави за стандартами Європейського Союзу, повне переформатування інституцій влади та владних відносин усередині держави, а також повна легітимізація громадянської участі у політичному житті на всіх її рівнях.

Але, разом з тим, складне економічне становище, тяжкі наслідки військово-політичного конфлікту у низці регіонів України (АР Крим, Донецька та Луганська області), «чистка» ідеалів політичного життя формують нову, ще складнішу проблему – вектор формування нової політичної опозиції. За обставин, що склалися, вектор появи, управління та діяльності політичної опозиції в Україні залишається не ясним. Мова йдеться про те, що в Україні, склався нетиповий розвиток політичної системи в її європейському векторі розвитку, а саме – юридично та функціонально інститут політичної опозиції так і не сформувався не тільки до війни, а й залишається не ясним і в перспективі найближчим часом.

У суспільному житті будь-якої країни стосунки між політичними опонентами будуються по лінії влада – опозиція. Влада – одна із фундаментальних засад суспільства. Наявність сильної опозиції в державі свідчить про політичне здоров'я системи, створює умови для плюралізму ідей, цивілізованої конкуренції, забезпечує контроль за діями чиновників. Взаємовідносини політичної влади та опозиції в Україні порівнюються з подібними процесами в країнах СНД і Балтії, країнах Східної і Західної Європи.

Таким чином, можна зробити висновок, що дослідження процесів становлення та розвитку політичної опозиції в українському суспільстві є надзвичайно актуальним для сучасної політичної науки та практики.

Аналіз наукових джерел. Різні аспекти феномену політичної опозиції в умовах трансформаційного процесу досліджувались такими зарубіжними вченими, як Х. Лінц, А. Степан, Т. Карл, Г. Кітчельт, Д. Растру, Ф. Шміттер та ін. У вітчизняній політології дослідження проблем становлення політичної опозиції в Україні в контексті трансформаційних змін її політичної системи та порівняльного аналізу з країнами пострадянського простору є нечисленними, зокрема можна виділити роботи Г. Білякова, В. Слушаєнко, О. Кесарчук, В. Бусленко.

Однак, політична наука потребує розробки нових моделей теоретизації та верифікації знань про політичну опозицію, особливості її становлення та структуризації тощо, саме тому ця тема є актуальною.

Об'єктом дослідження є сучасна українська політична система під час трансформації політичного режиму.

Предметом дослідження є політична опозиція в Україні.

Мета дослідження - виявлення особливостей становлення та розвитку інституту політичної опозиції в Україні.

Згідно поставленої мети нам потрібно вирішити наступні завдання:

- розглянути поняття «політичної опозиції» як категорії політичної науки;
- визначити типологію та функції політичної опозиції в суспільстві;
- з'ясувати зародження та розвиток політичної опозиції в Україні;
- проаналізувати проблеми опозиції як складової частини політичного процесу в Україні;
- дослідити статус опозиції в країнах Європейського союзу;
- визначити перспективи розвитку політичної опозиції в сучасній політичній системі України.

Методи дослідження. Методологія заснована на принципах міждисциплінарного підходу, що включає себе як загальнонаукові категорії, так і спеціально історичні, психологічні та політологічні концепти. Основними принципами роботи є синтез, аналіз, дедукція, індукція, класифікація та типологізація.

Теоретична значущість дослідження полягає у розширенні знань у галузі становлення та розвитку політичної опозиції в сучасній Україні. Матеріали роботи можна використовувати під час аналізу питань участі партій у виборах тощо. Аналіз специфіки взаємин усередині діади «влада-опозиція» послужить глибшому розумінню суспільно-політичних процесів у країні. Сформульовані у роботі висновки про стан та тенденції розвитку української політичної опозиції можуть стати теоретичною базою для подальшого дослідження цієї проблеми.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що положення та висновки роботи можуть бути використані в системі освіти для викладання основних та елективних курсів, таких як політологія, етнологія, політична конфліктологія, тощо.

Обсяг та структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, кожна з яких включає два параграфи, висновки і списку використаної літератури. Загальний обсяг тексту – 197 сторінок. Бібліографія містить 247 назв.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПОЗИЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Поняття «політичної опозиції» як категорії політичної науки

З погляду політичної науки поняття «політичної опозиції» торкається питань демократичної стабільності, зрілості, толерантності, розподілу політичних та економічних ресурсів, а також питання різних традицій та інституційних основ у національних політичних культурах. Витоки виникнення опозиції криються в диференціації соціальної структури суспільства, що передбачає наявність альтернативних думок, позицій та інтересів їх суб'єктів.

Поняття "опозиція" походить від латинського слова "oppositio" - протиставлення, його почали вживати в середині XVIII століття. Першими особами, які почали вводити його в політичні звороти, стали важливі діячі державної служби, а також великі британські мислителі Едмунд Берк (1729-1797) та Генрі Болінгброк (1678-1751).

Оскільки суспільство завжди має обмежений обсяг ресурсів, між окремими групами та їх організаціями неминує виникає конкуренція, в тому числі й у частині розподілу владних ресурсів. Через своє головне призначення – узгодження різних соціальних інтересів, влада прагне підпорядкування собі дедалі більшої кількості коштів та ресурсів. Ось тут і вступає у конфліктне взаємини з нею політична опозиція, яка бореться за справедливіший, з її погляду, перерозподіл владних ресурсів. Існування опозиції визначається і тим, що ніяка влада не може бути визнана абсолютно

легітимною. Завжди для якоїсь частини суспільства вона вважатиметься несправедливою, неправомірною [27, с.19.].

Таким чином, феномен опозиції можна розглядати як широке соціальне явище, властиве суспільству через неоднорідності і відмінності інтересів як соціальних груп, так й окремих людей.

Думки політологів сходяться на тому, що існування політичної опозиції обумовлено груповою природою політики як суспільного явища, коли стикаються протилежні соціальні та політичні інтереси, що пов'язані з участю у владі, її завоюванням, впливом, прийняттям рішень. Поряд із соціальною диференціацією суспільства як основні причини формування політичній опозиції дослідники називають виникнення політичних партій, національна нерівність, розчарування в ідеалах системи влади, розкол еліт, незадоволені амбіції окремих політичних діячів. Серцевиною опозиційних дій є протест, стійке інакомислення, «протиставлення своїх поглядів, своєї політики якимось іншим поглядом або іншій політиці, а також виступи проти думки більшості чи панівного мнения» [26, с. 20].

Найважливішою ознакою політичної опозиції є прагнення організаційного оформлення. Як правило, опозиція – це організована група активних індивідів, об'єднана усвідомленням спільності своїх політичних інтересів, цінностей та цілей [16]. Це знаходить відображення у програмах, платформах опозиції. Як правило, політична опозиція прагне до публічної артикуляції своїх інтересів з метою залучення прихильників та забезпечення електоральної підтримки. Багато дослідників визначають політичну опозицію як політичний інститут.

Так, Т. Христюк пише: «Опозиція є політичним інститутом, що має на меті вираження інтересів та цінностей, не представлених у діяльності правлячого режиму» [24, с. 202.]. Найчастіше до опозиції дослідники відносять політичні партії та об'єднання. Важливою ознакою політичної опозиції є формування механізмів доступу до влади.

Існує різноманіття методів взаємодії влади та опозиції: від жорсткого протистояння до озброєних виступів, від парламентських суперечок до компромісів. Міжнародній політичній науці знадобилося багато часу, щоб визнати цінність вивчення політичної опозиції між демократичними та авторитарними режимами. Основи інституційного підходу до аналізу опозиції заклав Роберт Дейл. Досліджуючи ознаки демократичного режиму (поліархії), американський політолог сформулював основні інститути, функціонування яких гарантує існування конкурентного режиму з легальною політичною опозицією [31, с. 176].

Фундаментальний том 1966 року Р. Дейла, який десятиліттями залишався безперечною точкою відліку в цій галузі, як відомо, зосереджувався на політичних опозиціях у західних демократіях (Dahl 1966).

Усвідомлення того, що в різних типах демократичних і авторитарних режимів може існувати справжня політична опозиція, не зникло на початку нового століття. Класичним документом цього періоду є документ Жана Блонделя. Як стверджував Блондель, «опозиція є «залежною» концепцією... Це означає, що характер опозиції пов'язаний з характером влади. Таким чином, поняття опозиції, так би мовити, паразитує на ідеях уряду, влади, влади. (...) Проте визнання того, що існує залежність опозиції від уряду, не означає, що варіації у типах і формах опозиції не слід розглядати» [29, с 462].

Український дослідник К. Савицький у своєму аналізі «невдалих» демократій розширює інституційний підхід, доповнюючи аналіз опозиції економічними та культурними факторами, акцентуючи увагу на політичних змінних, а також соціальному базисі, ролі лідерів та сильних особистостей [21].

Продовжуючи дослідницьку традицію Р.Дейла, Жан Блондель адаптував його концепт поліархій до методу порівняльного аналізу. Французький політолог виділив групи факторів, що впливають на цілі, стратегії та дії опозиції, до яких, крім інституційних, були додатково віднесені соціокультурні та соціоекономічні фактори. Таке збагачення

концепту було покликане дати операційні визначення політичної опозиції для подальшої формалізації та проведення порівняльного аналізу [29, с. 462–486].

Традиції інституційного підходу до розгляду політичної опозиції продовжили українські політологи. Т. Ткаченко визначає інститут опозиції як специфічну форму політичного впливу на органи державної влади з боку різних соціальних та політичних груп із метою законодавчого забезпечення своїх інтересів. Роль опозиції залежить від типу конституціоналізму, за умов якого розвиваються політичні дії [22, с.40].

Ф. Рудич розглядає основні підходи зарубіжних дослідників до аналізу інституційних факторів, які впливають на рівень партійно-політичної конкуренції та ступінь її прозорості [19, с. 10].

Український політолог В. Бусленко застосовує структурно-функціональний підхід до аналізу політичної опозиції, який розглядає її як елемент політичної системи. Вплив суб'єктів опозиції (політичних партій, елітних угруповань, інститутів державної влади) залежить від їхньої позиції в інституційній структурі системи [2, с. 196].

Отже, інституційний підхід зосереджується на політико-правових інститутах та явищах, що створюють можливості чи обмеження (як правило, правового характеру) для дії політичної опозиції.

Засновником соціологічного підходу до дослідження опозиції можна вважає Моріса Дюверже, який у роботі «Політичні партії» простежує численні сліди особливої організації опозиції, яка виступає окремою установою [28]. Відповідно до традиції, що склалася в західній політичній науці, про опозицію говорять у вузькому і широкому сенсах [36].

Як пояснює Г. Зеленько, у вузькому сенсі — це політична партія, коаліція чи рух, який є парламентською меншістю, але може прийти до влади за підсумками наступних виборів [6, с. 33].

Така традиція закладена інтенсивним розвитком багатопартійності, оскільки за демократичного політичного режиму саме партії були основним

носієм та виразником опозиційного потенціалу. У політологічних дослідженнях однією з базових характеристик західної демократії стала наявність організованої до партії опозиції [34, с.459].

При цьому вузьке розуміння політичної опозиції передбачає аналіз впливу референтних парламентських суб'єктів на політичний процес, без урахування інших форм організованої опозиції у суспільстві та контреліті. У традиціях «вузького» розуміння опозиції.

Нестача «вузького погляду» на політичну опозицію — обмеження дослідницького поля, неувага до всієї різноманітності форм організації влади [17], що виявляються не тільки в парламенті та уряді. Крім того, спектр функцій, що виконуються політичними партіями, не обмежується лише боротьбою за громадські владні позиції. Зазначена модель взаємодії консолідованої влади та консолідованої опозиції часто називається «вестмінстерською». Специфіка «вестмінстерської моделі» призвела до того, що в повному обсязі вона ніде, крім Великобританії, не реалізувалася, перебуваючи в даний час у стані глибокої трансформації і в цій країні [28, с. 330].

Деякі західні дослідники виступили з пропозицією розширити поняття «політичної опозиції», включивши до нього всі форми незгоди з урядом чи його політикою, політичною елітою чи політичним режимом загалом, висловлювані організованими акторами у сфері різних формами поведінки [30, с. 80].

Отже, вузьке розуміння опозиції втрачає своїх прихильників, особливо серед дослідників гібридних режимів, у яких публічний статус «опозиційної партії» не гарантує реальної політичної боротьби, наявності ідейно-програмних альтернатив.

У широкому значенні поняття «опозиція» зосереджується на діяльнісному аспекті учасників політичного процесу, розглядаючи його як просте протиставлення однієї політики іншій, виступ проти думки більшості чи панівної думки, стан протиставлення чи протиріччя із чимось [29, с. 470].

Таке трактування опозиції передбачає різноманіття суб'єктів на уряд — це можуть бути партії, соціальні рухи, групи інтересів, ЗМІ, внутрішньоелітні клани та групи тиску, що володіють достатнім ресурсом обмеження дій уряду. Недоліком широкого трактування категорії «опозиція» є її розмивання, втрата чіткості та унікальності змісту [36].

Широке трактування поняття «опозиція» зближується з поняттям "протест". Протест означає негативну реакцію на дії влади та, як правило, не передбачає наявності позитивної програми, альтернативного варіанта вирішення проблеми. Опозиція — більше складний рівень протесту, що передбачає, крім власних пропозицій, ще й прагнення суб'єктів протестних дій отримання владних статусів і позицій.

Визначаючи опозицію як суб'єкта політичного життя, що претендує на володіння владою в цій системі, знімається проблема суб'єкта опозиції - одного з обмежень інституційного підходу. Як показала історія, опозиція може бути не лише партія. Партії в сучасному розумінні цього слова мають не більше ніж півторавікову історію, проте навряд чи коректно заперечуватиме наявність політичної боротьби в більш ранні періоди історії.

У сучасний період можна знайти достатньо прикладів, коли основними суб'єктами опозиції є окремі інститути державної влади, олігархічні угруповання, транснаціональний капітал і т.п. Зрозуміло, що партійна опозиція є найбільш розвиненою та представницькою формою політичної боротьби. З іншого боку, виділяючи здобуття влади як основну мету опозиції, ми вирішуємо і проблему предмету опозиційної боротьби, яка залишається невирішеною в рамках етимологічного підходу до поняття опозиції. З аналізу виключаються приватні питання, які не мають відношення до розподілу владних ресурсів у системі, кількість «гравців» обмежується владним суб'єктом системи та претендентом чи претендентами на цю роль.

Таким чином, опозицію можна уявити як протилежність, яка не є домінуючою, але може при певних умов впливати на владу або стати визначальною. Визначальна характеристика «опозиції» у тому, що вона не

перебуває при владі і протистоїть (переважно) тим, хто при владі знаходиться.

1.2. Типологія та функції політичної опозиції в суспільстві

Найважливішими факторами, що визначають характеристики політичної опозиції, є особливості політичних режимів, специфіка панівних політичних інститутів, структура політичних еліт, їхня конкурентність. Все це зумовлює різноманітність типів політичної опозиції.

Підходів до класифікації опозиції чимало. Одні дослідники виводять її типологію з політичних традицій: праві, ліві, центр. Інші – з ідеологічних платформ: соціалізм, лібералізм, консерватизм, націоналізм тощо. Треті визначають за ступенем легальності: легальні та нелегальні. Четверті – за характером вимог, їхньої спрямованості: національна, релігійна, громадянська. Однак головним критерієм для більшості класифікацій стало ставлення до влади, місце опозиції у політичній системі суспільства.

Відповідно до цього критерію західні політологи виділяють два основні типу опозиції – системна та позасистемна. До першого належать ліво- та правоцентристські партії, які приймають основні цінності існуючої суспільної системи, але розходяться з урядом у виборі шляхів та засобів досягнення стратегічних цілей. До другого належать ліво- та праворадикальні партії, програмні установки яких повністю чи частково відкидають практику і систему політичних цінностей, що склалася [35, с. 136].

Засобами впливу політичні опозиції діляться на лояльні, напівлояльні та нелояльні. До лояльної опозиції відносяться політичні сили, які не виходять за рамки легальної політичної боротьби та що відкидають насильство, до нелояльної – ті, які роблять ставку на насильницькі або незаконні методи або загрожують їх застосуванням. Подібні класифікації використовують і вітчизняними вченими [12].

На практиці місце та становище, а головне — сама сутність опозиції може бути різною. Відомо, що опозиція буває радикальною та помірною, конструктивною (що вміє сформулювати свої змістовні ділові пропозиції) та деструктивною, лояльною до існуючої влади (готової підтримати владу та погодитися з її діями) та нелояльною.

Існує опозиція системна (де функціонує механізм відносин між складниками опозиції) та несистемна (хаотична). Опозиція також буває легальною (тобто діє відповідно до законів цієї країни) і нелегальна (що існує на незаконному становищі). До речі, наявність легальної, законної опозиції, це свідчення демократичних відносин у суспільстві та державі. Інша справа, як існуюча влада дозволяє проявляти себе легальною опозицією, порушуючи закони, що мають, або не порушуючи.

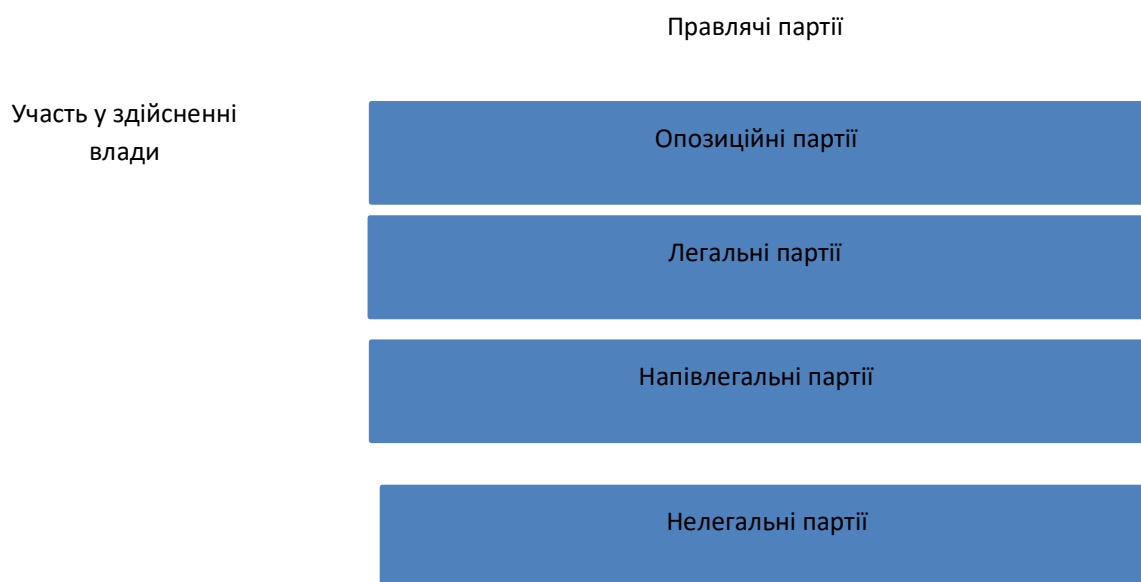

Рис. 1.1. Правляча та опозиційна політична партія

Особливе місце у переліку видів опозицій посідає парламентська опозиція. Одне з її визначень свідчить, що це «група депутатів парламенту чи парламентська фракція політичної партії (групи партій), яка не бере участі у формуванні уряду і виступає проти урядової політики». Саме у стінах парламенту опозиція проявляє себе, використовуючи як парламентські, і інші

способи боротьби. Діяльність опозиції відповідає контрольованому органу, наскільки можна (за наявності достатньої кількості голосів) впливає на політику правлячої більшості. Тим часом політичні виступи, зауваження, поправки для опозиції можуть бути «голосом волаючого», якщо вона обмежує свою діяльність лише стінами парламенту. Адже рано чи пізно опозиція постає самостійною політичною силою, здатною перемогти на виборах і отримати більшість голосів у законодавчому органі країни [26].

Парламентська опозиція регулює баланс сил, особливо у разі прийняття рішень, які потребують конституційної більшості. Крім того, опозиція в низці країн ефективність своєї роботи закріплює чинним законодавством, що визначає її права та статус. Існуючі квоти в комісіях, комітетах, підкомітетах дає можливість парламентській опозиції впливати на ухвалення законодавчих актів. Парламентська боротьба передбачає активізацію меншості (це як правило, і є опозиція) відповідно до існуючого парламенту [21].

Наприклад, у Фінляндії на вимогу однієї третини голосів парламенту розгляд чергового законопроекту може бути перенесено на першу сесію парламенту чергового скликання. 2/5 членів парламенту Данії мають право відстрочити обговорення законопроекту на 12 днів тощо [2, с. 200].

Зрозуміло, що дії опозиції постійно перебувають у стані конфлікту із існуючою владою. В основі конфліктних відносин лежать інтереси сил, які становлять опозицію. Самі конфліктні умови визначаються ступенем протистояння «у вигляді політизованих соціальних рухів, економічних та політичних груп тиску...» [36]. Конфлікти можуть бути примиренні (агоністичні) та непримиренні (антагоністичні). Перших у практиці політичного протистояння значно менше других. Опозиція завжди готова до конфлікту, обираючи відповідну стратегію та тактику дії.

Діапазон конфлікту значний: від імітації такого до вкрай радикальних заходів. Імітація нерідко пов'язана з ідеологічним, політичним, моральним тиском опозиції на своїх супротивників. У таких випадках обидві сторони

готові до компромісу, але ведуть вичікувальну політику, прагнучи якщо не послабити, прояснити позиції суперників. Опозиція політична може бути значною групою: за чисельністю учасників, структурованістю, організованістю. Але головне — за ідейною переконаністю, прагненням досягти поставленої мети.

Справжня чинна опозиція вимагає постійної активності, мобілізації наявних сил, динамічності у діях, використання різних методів боротьби. Форми об'єднання опозиції можуть бути різними. Це насамперед політичні партії, які стали найбільш типовими. Виникнувши в результаті безпосереднього процесу самореалізації людського суспільства, вони набули найбільш сучасний характер інституту боротьби влади. Особливо за умов розвитку демократичного початку, за умов загального виборчого права, дедалі більше розширюється у світовій практиці.

Політичні партії стали найважливішим інструментом опозиційних сил, спираючись на які вирішували свої завдання. Крім партій, існують і інші форми об'єднань, на які спирається опозиція: політичні блоки, фракції, різні громадські організації, які мають спільну опозиційну ідеологію, поєднуючи її зі своїми інтересами (у тому числа корпоративними). В цьому випадку для опозиції ставиться завдання формування широкої громадської думки, а також визнання ідеології, запропонованої опозицією. Конкретні прояви та дії опозиції, допоміжні конфліктні елементи можуть бути різноманітними. Головне — їх активне використання у практиці політичного та ідейного протистояння використовуються всі форми: мітинги, демонстрації, пікети, голодування, «атаки» засобів масової інформації тощо [80, с. 80].

Досить часто використовується адміністративний ресурс, якщо він є у розпорядженні опозиції, і навіть можливості парламентської опозиції. Таким чином, можна виділити абсолютний зв'язок існуючих понять: опозиція та конфлікти. Проблема визначається лише ступенем активності опозиції та використання нею форм та видів боротьби. Однак навіть у ситуації самого непримиренного протиборства політичних сил кожна з них має співвідносити

свої дії з мірою політичної відповідальності за можливі результати протиборства.

Існують також інтегровані типології. Крім системної та внутрішньосистемної опозиції дослідники виділяють міжсистемну, яка приймає деякі елементи тієї та іншої системи. Грані самої опозиції, особливо в перехідних суспільствах, дуже рухливі. Разом з тим створювана класифікація виступає як інструмент порівняння, який допомагає виявити особливості та специфіку тих чи інших політичних партій та організацій. У низці країн склалася система правових норм, що регулює діяльність опозиції. Хоча багато правових актів не містять поняття «опозиція», їх зміст полягає у наданні гарантій опозиційної діяльності. Історично першою сформувалася англійська модель, характерною рисою якої є надання рівноправного статусу «опозиції її величності». Ця модель набула поширення і в інших країнах – Австрії, Ірландії, Канада, Нова Зеландія. На парламентську опозицію покладається функціональна тріада: контроль, критика, альтернатива [2, с. 200].

Позитивна роль політичної меншини полягає у розвитку свободи вираження поглядів, особливо в частині забезпечення та захисту інакомислення, а також у безпосередній участі опозиції в механізмах її підтримки у всій суспільно-політичній системі.

Перше. Політична опозиція створює у суспільстві та державі атмосферу альтернативності думок, забезпечує їх зіставлення конкуренцію. У зв'язку з цим інакомислення гарантує стан суспільства як вільного, а держави як демократичного. Це часто дозволяє не зводити опозицію до будь-якого інституту суспільно-політичної системи. Опозиція в даному випадку виступає як поведінкова схильність індивіда і виражається через колективну поведінку, націлену на зміну існуючої політичної системи.

При цьому вираз інакодумства не слід відносити до таких правових механізмів (форм) просування приватних та публічних інтересів, як референдум, законодавча (правотворча) ініціатива, лобізм та інше. Вислів

інакодумства у вигляді політичної опозиції – це зі сторін так званого загальнонародного світогляду, державного буття, політико-правової культури. Інша думка не може бути виражена в будь-якій правовій формі демократичної участі. Придатним механізмом його висловлювання є саме діяльність політичної опозиції. Виділяються спеціальні правові форми вираження інакомислення: зайняття керівних посад у парламенті та уряді, блокування думки більшості при голосуванні щодо законопроектів, створення коаліцій у виборний та післявиборний періоди, виступ у ЗМІ з критикою уряду та ін. [36].

Таким чином, політична опозиція формує та підтримує у суспільстві та державі таку важливу сферу суспільного життя як свободу вираження поглядів.

Друге. Політична опозиція, як зазначалося, своєю діяльністю наповнює важливий принцип демократії – прийняття публічно-владних рішень більшістю з урахуванням думки меншості. Діяльність офіційних опонентів влади вимагає від більшості пошуку серйозних обґрунтувань щодо державної політики, що проводиться, що сприяє розгляду органами публічної влади різних варіантів публічно-владних рішень. Про цей напрямок діяльності політичної опозиції багато міркують фахівці суміжних із правом областей знань (політологи, історики, соціологи та ін.). [9, с. 27].

Третє. Політична опозиція у парламенті є невід'ємною частиною представницької демократії. Через цю форму демократії парламентська опозиція може сприяти обліку позицій виборців, які опинилися у меншості. Представницька демократія охоплює суспільні відносини між громадянами та виборними посадовими особами. Вона є багаторівневою системою здійснення громадянами влади та їхньої участі в управлінні справами держави – вибори, накази депутатам, зустрічі з виборцями тощо. Одним із цих рівнів і є діяльність парламентської опозиції. Включення парламентської опозиції у відносини представницької демократії обумовлено важливістю функцій, які здійснює меншість у парламенті. Парламентська опозиція

дозволяє краще структурувати переваги електорату, що виражаються депутатами. Парламентська меншість може сприяти ефективності парламентського контролю. Інституціоналізація парламентської опозиції підтримує і політичну конкуренцію у міжфракційній дискусії, і лише на рівні взаємовідносин глави держави – парламенту – уряду [13].

Соціально-політичне призначення політичної опозиції та напрями її діяльності, що вказують на позитивну роль меншості в суспільстві та державі, є актуальними для всіх демократичних держав, але можуть уточнюватись залежно від системи влади, в якій функціонує опозиція (президентська, парламентська республіки тощо). Наприклад, у парламентській республіці акценти можуть бути зроблені на значущість політичної меншості у розвитку механізмів парламентського контролю. Однак незалежно від цього в будь-якій демократії політична опозиція має бути готова до контролю та критики щодо діяльності парламентської більшості та/або уряду. Крім того, політична опозиція має бути здатною прийняти на себе здійснення влади у разі перемоги на чергових виборах.

Тому, можна сказати, що політична опозиція – це водночас право та обов'язок суспільно-політичних сил та «національне надбання» демократичної держави.

Говорячи про роль опозиції в політичній системі суспільства, необхідно відзначити, що в рамках сучасної політології однією з суттєвих особливостей демократичних політичних систем є наявність можливості та Можливості впливати на процес прийняття політичних рішень.

Виходячи із практики різних демократичних держав, забезпечення суб'єктам опозиції можливості відстоювати законним шляхом свою думку, несхожу з точкою зору домінуючого суб'єкта, приносить користь, впливаючи на стабільність політична система. В іншому випадку, коли ми говоримо про відсутність опозиційних сил у політичній системі, можлива поява політичної апатії суспільства, підвищення активності радикальних рухів, окостеніння влади.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи, зазначимо, що як в зарубіжній, так й в українській політичній науці закріпилося вузьке та широке розуміння політичної опозиції. При вузькому розумінні йдеться про політичну партію, яка має меншість у парламенті, здатна на найближчих виборах отримати більшість або брати участь у коаліційному уряді. При широкому розумінні йдеться про всіх учасників політичного процесу, які висловлюють свою незгоду з реалізованим політичним курсом. Обидва підходи визнаються недосконалими.

При вузькому погляді на опозицію в сучасних конкурентних режимах вже не можна виділити одну єдину партію — консолідовану опозицію, здатну самотійно сформувати уряд. Політичні партії, які називають себе опозиційними, можуть не володіти ключовим атрибутом опозиції — прагненням влади, обмежуючись політичним тиском, представленням інтересів свого нечисленного електорату.

За широкого підходу до політичної опозиції можуть бути віднесені практично всі учасники політичного процесу, що не входять до правлячої групи. Широке розуміння опозиції розмиває специфіку опозиційного суб'єкту. Вдалим концептуальним обмеженням широкого підходу є введення поняття «опозиційність», що виділяє з явища «опозиції» широкі форми соціального інакомислення, масові прояви невдоволення, акції протидії владі, які не оформлені в організаційно-інституційні рамки. Аналіз сформульованих у вітчизняній політології визначень «політична опозиція» дозволяє об'єднати їх у три групи: по-перше, це якась сума відносин між суб'єктом, який має політичну владу, та його опонентом, по-друге — інститут демократії і, по-третє, — суб'єкт політичного життя.

На практиці місце та становище, а головне — сама сутність опозиції може бути різною. Відомо, що опозиція буває радикальною та помірною, конструктивною (що вміє сформулювати свої змістовні ділові пропозиції) та деструктивною, лояльною до існуючої влади (готової підтримати владу та погодитися з її діями) та нелояльною.

Таким чином, світова практика свідчить, що опозиція — це найважливіший інститут громадянського суспільства, контролюючий владні структури та коригуючий їхню політику. І на цьому побудовано виборчу стратегію демократичних країн.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ

2.1. Зародження та розвиток політичної опозиції в Україні

Політична опозиція в Україні виникла з моменту отримання країною незалежності від СРСР. Це було результатом вимог демократичних сил, що прагнули модернізувати тоталітарний режим, що існував у СРСР наприкінці 80-х — початку 90-х років. Першою серйозною вимогою цих сил було проведення політичних виборів на альтернативних засадах, що створило підґрунтя для утворення опозиційних рухів і організацій, таких як «Демократична платформа» в КПРС та «Народний Рух України» за перебудову».

Особливо активною опозиційною силою став «Народний рух України», який на III з'їзді у 1992 році відкрито виступив проти чинної влади, яка на той момент складалася переважно з комуністів. Таким чином, відбулося

формування концепції «конструктивної» опозиції, що відзначалося пошуком компромісів і конструктивних рішень.

30 серпня 1991 року Верховна Рада України на чолі з її головою Леонідом Кравчуком, вчорашнім другим секретарем ЦК КПУ, і більшості депутатів, які поспішно вийшли з комуністичних лав, прийняла рішення про заборону Компартії України. Заборона КПУ для багатьох українських громадян була не стільки несподіванкою, скільки мало зрозумілою акцією, бо відомо, що за часів володарювання М. Хрущова і Л. Брежнєва, коли представники України становили до двох третин головного владного органу СРСР – Політбюро ЦК КПРС, обіймаючи провідні державні посади держави, республіка одержувала значні бюджетні кошти на власний розвиток науки, соціальної сфери, промисловості та економіки.

На момент розпаду Радянського Союзу Україна володіла четвертою частиною радянського науково-промислового потенціалу, входила в десятку світових економік, а її промислово-економічний потенціал був рівний Франції. Після заборони Компартії України в країні фактично не було політичних організацій лівого напрямку. Встановилося своєрідне панування націонал-демократичних та націонал-радикальних партій та рухів [18, с. 17].

Але нові пропагандистські заходи не здатні були зупинити соціально-економічну руїну в державі. Жорстока криза безпосередньо вдарила по абсолютній більшості українського населення, яке, позбувшись соціального захисту з боку держави, цілком відчуло на собі, що таке масове безробіття, багатомісячні борги зарплат і пенсій, свавілля нових власників виробництва та чиновників та ін.

Нездатність нової влади подолати кризу викликала не просто масове обурення, а й виявилася благодатним середовищем для розвитку й поширенню лівих настроїв і переваг у суспільстві. Уже восени 1991 року в країні сформувалися і набули легальності дві політичні партії лівого напрямку – Соціалістична партія України (СПУ) і Селянська партія України (СелПУ), – основну чисельність яких становили вчорашні члени Компартії України.

В умовах жорсткої соціально-економічної кризи початку 90-х років виникали і намагалися діяти в політичному процесі країни інші дрібні організації та структури лівого напрямку: Союз комуністів України, Студентська профспілка «Пряма Дія», Революційна комуністична молодь, Троцькистська група «Робітничий спротив», Комуністична Робітнича Партія України та інші [20]. Політичний вплив дрібних лівих організацій був мізерним в українському суспільстві, а їх функціонування вимірялося незначними тимчасовими термінами.

Як показала подальша політична практика, парламентські вибори 1998 року виявилися найбільше результативними для партій лівого спрямування. І хоча соціально-економічний стан українського суспільства неухильно погіршувався, помітна частина українських виборців, колишніх прибічників лівих партій, переживали розчарування практичною недієздатністю лівих парламентських фракцій, які загрузли у міжпартійних чварах і розборках.

Розчарування певної частини українських виборців у діяльності лівих парламентських фракцій у Верховній Раді позначилися на результатах парламентських виборів 2002 року. Дві ліві партії – СелПУ і ПСПУ – не потрапили до вищого законодавчого органу країни. Помітно зменшили свою присутність у депутатському корпусі комуністи і соціалісти.

Проте згодом, зокрема після президентських виборів 1999–2000 років, політична ситуація ускладнилася. Пропрезидентська парламентська більшість призвела до усунення опозиційних представників від керівництва парламентом. Незважаючи на це, референдум за народною ініціативою спричинив зареєстрацію законопроектів щодо внесення змін до Конституції, проте закони про статус парламентської меншості так і не були прийняті.

Розподіл на парламентську більшість і опозицію існував із часу обрання Верховної Ради України в 1990 році. Діяльність націонал-демократичної парламентської опозиції тоді здійснювалася на підставі політичних домовленостей із парламентською більшістю.

Результати парламентських та президентських виборів 1990-х – початку 2000-х років свідчать про значну підтримку лівих партій з боку українського електорату. В парламентських виборах – це обрання народними депутатами лівих у таких кількостях, які надавали можливість формувати власні фракції. В президентських виборах – це визначення серйозних конкурентів на вищу державну посаду.

На жаль, згуртованої лівої опозиції в парламенті не відбулося, що поступово знижувало авторитет і вплив лівих партій в українському суспільстві, а це відбивалося на результатах парламентських виборів, на яких ліві неухильно втрачали депутатську присутність. Ці втрати вимірювалися не тільки скороченням чисельності фракцій, а й не проходженням цілих вчорашніх парламентських партій до складу Верховної Ради України.

Після президентської кампанії 2004 року був досить чіткий поділ політичних сил на «помаранчеві» – ті, хто підтримав кандидатуру В. Ющенка на президентських виборах, та опозиційні до новообраного Президента, що підтримували В. Януковича як кандидата у Президенти: Партія Регіонів, СДПУ(о), «Трудова Україна» тощо. Із початком політичної реформи (2006–2007 рр.) у Конституції України було закріплено інститут парламентської більшості. Відбулося визначення окремих прав парламентської опозиції у виборчому законодавстві.

У Регламенті Верховної Ради України формалізувалися статус та основні права парламентської опозиції. У парламентських виборах 2006 року опозиційні «до влади в цілому» політичні партії набрали стільки ж голосів, скільки БЮТ і «Наша Україна». Було створено «Антикризову коаліцію» у складі фракцій Партії Регіонів, СПУ та КПУ. Лідер найбільш опозиційної сили – Партії Регіонів В. Янукович став Прем'єр-міністром України. Конфліктний характер відносин між Президентом, з одного боку, та Кабінетом Міністрів і парламентською опозицією, з другого, став причиною гострої політичної кризи, дострокового припинення повноважень Верховної

Ради та позачергових парламентських виборів 2007 року, на яких провідні політичні сили опинилися в ролі і провладних, і опозиційних.

Блоки НУ-НС і БЮТ виступали на виборах як «пропрезидентські» й водночас опозиційні сили до очолюваного на той час В. Януковичем уряду. Партія Регіонів – як «проурядова», але в опозиції до Президента України. Ситуація стала більш визначеною після створення коаліції демократичних сил у складі БЮТ і НУ-НС та коаліційного уряду на чолі з Ю. Тимошенко.

Партія Регіонів і КПУ опинилися в опозиції і до Президента, і до Уряду. Відкрите протистояння в середовищі провідних партій привело, зрештою, до перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 року. Рішенням Конституційного Суду України відновлено чинність Конституції від 28 червня 1996 року, з Регламенту Верховної Ради вилучено главу «Парламентська опозиція».

Поразка нинішніх опозиційних сил у президентських 2010 року та парламентських 2012 року виборах свідчить про відсутність реального балансу новій владі у вигляді потужної дієздатної опозиції. Проте період після президентських виборів характеризується помітним зростанням серед населення протестних настроїв, що створює сприятливі соціальні передумови для діяльності політичної опозиції.

15 червня 2012 року відбувся з'їзд об'єднаної опозиції, на якому партія «Батьківщина» об'єдналася з партією «Фронт Змін» і низкою інших партій. З'їзд висунув як єдиного кандидата на майбутніх президентських виборах Юлію Тимошенко, головою політичної ради об'єднаної партії обрано Арсенія Яценюка. Слід окремо відзначити значний вплив такого фактора, як підконтрольність опозиційних партій ФПГБ, який оцінюється значно вище, ніж вплив ідеологій чи передвиборчих програм. Основним у діяльності парламентської опозиції в цей період було негативне ставлення до політики Президента, Уряду України: несприйняття змісту та способів реалізації владної політики в економічній, соціальній та гуманітарній сферах.

Так, «Батьківщина» критикувала «злочинну» владу, «УДАР» виступив захисником підприємницького середовища, «Свобода» поряд із традиційною націоналістичною риторикою говорила про соціальні й антиолігархічні заходи. Проте ані влада, ані опозиція не знали, як покінчити з економічною кризою, яка стала головним гравцем в українському політичному просторі [23].

Заради збереження влади правляча політична сила могла вдатися до подальшого обмеження діяльності опозиції. Водночас у неї залишалася можливість для початку діалогу та налагодження цивілізованих відносин з опозицією. За ініціативи Президента 19 червня 2013 року відбулася зустріч із лідерами парламентських фракцій, на якій обговорено низку принципових питань [10, с. 30].

На зустрічі з Президентом опозиційні фракції представляв Арсеній Яценюк із загальними вимогами трьох лідерів опозиції. Три опозиційні парламентські фракції визначили широке коло проблем: від економічних труднощів і корупції до виборів у спірних округах, долі вітчизняної ГТС і звільнення Юлії Тимошенко. Політологи оцінили підсумки зустрічі як декларацію про наміри спільних дій влади та опозиції. 23 листопада 2013 року Кабінет Міністрів України відповідним рішенням призупинив підготовку до підписання Угоди про асоціацію України з ЄС.

Причину такого рішення віце-прем'єр Юрій Бойко пояснив так: «Ми повинні знайти вихід із ситуації, коли спад промислового виробництва в наших взаємовідносинах з країнами СНД буде компенсовано за рахунок європейського ринку, оскільки після підписання Угоди дуже серйозно постраждає економіка нашої країни і це відіб'ється на рівні життя всіх наших людей» [18].

Об'єднана опозиція відразу забила на сполох. Лідер партії «Батьківщина» Арсеній Яценюк: «Призупинення євроінтеграції – це підстава для імпічменту Президента та Уряду» [24]. На майдані Незалежності почали збиратися люди, щоб «відстояти євроінтеграцію». Згодом Майдан став

штабом опозиції. Заклики «відстояти євроінтеграцію» переросли у вимоги повного перезавантаження влади, включаючи відставку уряду, дострокові вибори Президента і парламенту, заміну керівництва прокуратури і судів» [19]. Усе це, зрештою, призвело до масштабної міжнародної політичної та економічної кризи.

Наприкінці і на початку року на Євромайдані було багато емоцій і мало раціональних намірів і дій. Відчувалася дистанція між його учасниками і лідерами. На Майдані поряд із основними політичними партіями (ВО «Батьківщина», Політична партія «УДАР», ВО «Свобода») діяли ще як мінімум сім груп: «Правий сектор», до якого влилися праворадикальні націоналістичні угруповання: «Тризуб», «Білий молот», «Спільна справа», Конгрес українських націоналістів, – взяли на себе відповідальність за атаку на вулиці Грушевського.

Переважаюча більшість груп мали так звані військові підрозділи: національна гвардія, до складу якої ввійшли «Правий сектор», «Самооборона Майдану», козаки, бойові сотні «Свободи», «Жіноча сотня», спецпідрозділ «Фінансова безпека» та інші. Майдан став своєрідним штабом боротьби опозиції проти чинної влади. Незважаючи на деякі розбіжності, всі групи були об'єднані єдиною метою: в умовах вуличних безпорядків повалити чинну в Україні владу. За оцінкою В. Ткаченка, Майдан слід сприймати не як революцію в її класичному розумінні. Швидше за все це «морально-громадянська революція», що зобов'язує до подолання імперського минулого й наповнення гасла «Україна – це Європа» конкретним практичним змістом»[6, с. 50].

З самого початку опозиція вимагала підписати Угоду про асоціацію України з ЄС. На честь цієї вимоги акцію навіть назвали Євромайданом. Згодом ця вимога почала забуватися. Після остаточної відмови підписати договір з Європою з'явилися нові вимоги: відправити уряд Миколи Азарова у відставку. Верховна Рада України цю пропозицію у той час не підтримала. Після цього вимоги розширилися. Відставка уряду, перевибори парламенту і

Президента, звільнення затриманих за супротив органам правопорядку і забезпечення амністії учасникам Євромайдану. І головне – реформування системи влади в Україні та повернення до Конституції 2004 року.

У сучасний період, зокрема після президентських виборів 2010 року, опозиційні сили виявляють все більшу активність, навіть використовуючи парламентські та позапарламентські форми протесту проти рішень уряду. Незважаючи на твердження провладного табору про відсутність опозиції в країні, влада змушена реагувати на ці дії.

Представлений нами аналіз справедливий лише за одного важливого аспекту – проходженням опозиційної політичної сили до законодавчого органу влади. У той самий час, як показує політичний розвиток України, і на думку низки авторитетних дослідників, спостерігається створення критичної маси протестних настроїв в українському суспільстві. Причому їхньою специфікою є стихійне оформлення без створення будь-якої політичної сили або ж на базі політичної опозиції, що не пройшла до парламенту, не бажано взагалі, і не повинно розглядатися як протидія влади.

Іншими словами, і влада, і опозиція у новообраному парламенті змушені будуть об'єднатися хоча б у ситуативно діючу більшість і сформувати неангажований уряд для протидії викликам сьогодення (головним з яких є воєнні дії на Сході України). При цьому рішення важких наслідків економічних реформ може відійти на другий план, що через вакуум лівих ідей та прямої співпраці опозиційних партій з Блоком П. Порошенком, виведе на політичну арену нове явище – позазаконодавчу опозицію.

Моделі та характеристика політичної опозиції в Україні структуруємо у табл.2.1.

Таблиця 2.1

Моделі та характеристика політичної опозиції в Україні

Партнерська опозиція	«Універсальна опозиція»
1. Ідеологічне позиціонування	
Ліво-центристи, центристи та помірні ліві	Праві та ультраправі
2. Представництво	

«Народний фронт» А.Яценюка та О.Турчинова, «Сильна Україна» С. Тігіпко, залишки Партії регіонів, Соціал-демократичні об'єднання, партії європейської перспективи, помірні націоналістичні партії	ВО «Батьківщина» Ю.Тимошенко, Радікальна партія О. Ляшко, ВО «Свобода», «Правий сектор», «УНА-УНСО», представники антитерористичної операції на Сході України та «майдану», аполітичні цивільні елементи
3. Мета діяльності	
Компромісні та взаємовигідні політичні та економічні проекти, модернізація економічного та гуманітарного потенціалу країни, встановлення партнерських взаємин з усіма акторами міжнародної політики, поетапна євроінтеграція зі збереженням найбільш вигідних проектів співробітництва з ЄС; розширення поля громадянської діяльності в управлінні	Встановлення національної політики домінування помірною національного лізму з повагою та державними гарантіями прав національних менших шин; декларування принципів розвитку демократії та демократичних цінностей
4. Методи діяльності	
Політичний компроміс, створення універсальних правил гри, лобіювання, прийняття «тихих» політичних законів (загальномірна практика в демократичних державах прийняття резонансних законів поетапно за кілька місяців з відстрочкою реалізації); помірність та обережність у цивільному обговоренні закону	від цивільних акцій протестів до терористичних актів
5. Специфіка та оригінальність прояву форм діяльності	
Участь представників громадянського суспільства у розробці та прийнятті політичних рішень;	Використання теми ідеалів «майдану» і трактування промахів своїх опонентів крізь призму їхньої зради
6. Перспективи діяльності	
Створення на базі консенсусу ефективної парламентської більшості	Залежно від ефективності та своєчасності рішень влади та опонентів можлива участь у коаліції певної частини
7. Вектор впливу на владу	
Залежно від бізнес-інтересів політичної кон'єктури, тобто, чим ближче дотик бізнес-інтересів, тим сильніші механізми тиску на владу, і навпаки – чим більше бізнес еліта чинитиме опір, тим сильніший на неї чинитиметься тиск	На кшталт «морської хвилі». Так званий «тихий протест» з урахуванням кадрового складу буде зацікавлений виводити якнайбільше людей на вулиці

Подана опозиція існує в будь-якому демократичному суспільстві, але специфіка України полягає в тому, що інституційно такі сили, по-перше, не оформлюються як партія, а по-друге, терористичні об'єднання Донбасу створюють власні політичні об'єднання, діючи в Україні, не приймають її як державу, ні як суб'єкт права.

Влада тут реалізується за принципом «переможець отримує все» і звідси вона носить домінуючий характер, де опозиція має два варіанти – або вона розчиняється у владі, як це було за правління В. Януковича з такими політичними силами як «Сильна Україна» С. Тігіпко, «Трудова Україна» В. Коновалюка, «Україна вперед» Н. Королевською або ж демонструвати політичну агресивність у вигляді тотального неприйняття влади та її рішень, як це роблять «Батьківщина», ВО «Свобода», Радикальна партія О. Ляшка, «Правий сектор» та ін. таке функціонування політичної опозиції не є ефективною ні для влади (опозиція тут постійне джерело політичних криз), ні для самої опозиції (оскільки вона перестає сприйматися як «альтернативність» поглядів та позицій).

У новітній історії політичного розвитку України (після подій «Євромайдану» та «Антитерористичної операції на Сході») це й так призвело до того, що політична опозиція розглядається в суспільній свідомості не як конструктивна структура, як системний хаос. З одного боку, розвиток у існуючих соціально-політичних рамках (відсутність реформ, заморожування діяльності люстраційного процесу, засекречування суспільно гострої інформації) створює всі передумови для реставрації суспільно-політичного устрою часів правління В. Януковича (участь регіоналів у владі, реставрація існуючих до конфлікту схем та груп політичної корупції, тіньовий розподіл бюджету й т.п). А з іншого – до посилення соціального запиту на ліві політичні сили, але у існуючому вигляді вони продовжують бути «керованими» з Москви.

Таким чином, в Україні політична опозиція перебуває у вкрай невідгідному та складному становищі, де її формування перебуває в обмежених ідеологічних та правових нормах. Звідси виникає вкрай гостра необхідність виявити та спрогнозувати подальші тенденції формування політичної опозиції в Україні в умовах військово-політичної кризи у короткостроковій перспективі

2.2. Проблеми опозиції як складової частини політичного процесу в Україні

На тлі демократичних процесів, які проходили в Україні останніми роками, можна було сподіватися, що наявність опозиції в політичному середовищі справа вже вирішена. До помаранчевої революції цю функцію виконували «демократичні сили», які боролися проти «деспотичного режиму Кучми». Після перемоги помаранчевого табору в опозиції опинилася Партія регіонів.

Хоч як сумно констатувати, але опозиції в Україні в класичному розумінні зараз немає. Вона дискредитувала себе, перебуваючи ще при владі. Українці розуміють, що саме через непослідовну і не найрозумнішу політику сил, які зараз намагаються проголосити себе опозицією, до влади в Україні прийшли політики, що підривають основи української ідентичності.

Люди розчарувалися у демократах, втратили до них інтерес та довіру.

Як зазначає низка європейських та українських вчених, у світі спостерігається процес деідеологізації політичної опозиції та разом з тим, слід вести про те, що опозиція стає якоюсь ситуативною політичною силою, метою якої є створення консенсу в процесі прийняття політичних рішень. Тобто опозиція отримує так званий «владний мінімум» у вигляді міністерств та комітетів, пов'язаних із вирішенням соціальних та екологічних завдань.

Водночас, це не означає, що опозиція розчиняється у владі, навіть навпаки, участь її у владі у XXI столітті вважається одним із ключових індикаторів демократичного політичного розвитку та показником політичної стабільності держави. Ця тенденція ні в якому разі не заперечує класичну тезу про подання опозиції як альтернативної влади політичної сили, яка власне і прагне дану владу і завоювати.

В Україні, як і в будь-якому демократичному суспільстві, ця теза носить характер «очевидного». Але, в той же час, існує кардинальне

відмінність української опозиції від європейської. Якщо остання прагне зайняти нішу альтернативності, консенсусу та пошуку варіанта компромісу із владою, то в Україні ситуація діаметрально протилежна.

Аналізуючи існуючі в політичній науці підходи до поняття та ролі політичній опозиції можна зробити висновок, що часто вона розуміється як «протиставлення влади, альтернативність поглядів та ідей, іншим політичним утворення державної влади».

Але разом з тим, низка вчених, як в Україні, так і у світі, в політичній опозиції бачать деяку конструкцію, яка визначає лише характер її поведінки у сфері. Так, у зв'язку з цим прийнято виділяти радикальну, помірну, змістовну, деструктивну, лояльну (до влади), нелояльну, системну, несистемну (хаотичну), легальну та нелегальну опозицію.

Також, у політичній науці величезну популярність має підхід класифікації опозиції за рівнем її ставлення до політичної влади – підтримуюча влада (помірна опозиція) та власне опозиція (включаючи також непримиренну та радикальну форми незгоди) у владою).

Слід зазначити, що така позиція багато в чому є справедливою для аналізу статусу опозиції у системі її участі у процесах розробки та прийняття політичних рішень, ніж сприяє аналізу її формування за умов внутрішніх та зовнішніх загроз.

У цьому випадку, на наш погляд, мова про специфіку її формування та науковий аналіз зводиться до такого явища, як ступінь допустимості влади для маневрування політичної опозиції.

Навіть не дивлячись на те, що парламентська опозиція дуже часто займається популізмом та створенням певного рівня політичного напруження, влада тем не менш, цією діяльністю і обмежує «поле для маневру» позиційної діяльності.

Зазначене у політичній науці породжує конфліктний потенціал як самого процесу формування, і поля діяльності політичної опозиції, т.к. саме

політичний конфлікт є тим генератором діяльності, механізмом, поштовхом, який у результаті призводить до активізації процесу зміни влади.

Якщо теоретично політичних конфліктів виділяється всього два його фундаментальні різновиди – агоністичні (дозвіл) і складніші антогоністичні (непримиренні, багатоаспектні), то в аналізі конфліктного потенціалу співпраці влади та опозиції даних характеристик недостатньо.

Адже сама по собі діяльність політичної опозиції може нести в собі загрозу територіальній цілісності. держави та громадської безпеки, як це робили Комуністична партія та низка проросійських політичних сил України шляхом надання прямої допомоги представникам самопроголошених Донецької та Луганської народних республік.

Зазначений стан справ ставить актуальним питання переосмислення місця та ролі політичної опозиції в Україні з урахуванням специфіки її діяльності. Звідси ми пропонуємо внести дві ключові категорії у її аналіз – партнерська опозиція та універсальна опозиція. До партнерської опозиції ми відносимо класичну у європейському розумінні схему, що у кожній владі у демократичній країні за визначенням має бути опозиція. У цьому зв'язку, дана категорія означає аналіз тієї політичної сили або союзу сил, які знаходяться у безпосередній близькості від влади і звідси налагоджують певну партнерську модель взаємодії із нею.

Універсальна опозиція багато в чому собі суперечить і перебуває в опозиції не тільки чинній владі, а й існуючій опозиції. Завданням таким опозиції є не вирішення гострих соціально-політичних проблем, а постійне знаходження в електоральному процесі з метою отримання певних електоральних симпатій.

Тобто універсальна опозиція орієнтується найбільше на тих, хто голосує «проти всіх» або голосує «проти своїх опонентів», і як показують українські реалії, така практика приносить політичним силам впевнені дивіденди. Звідси існуюча українська специфіка дозволяє розглядати інститут опозиції як ситуативну модель організації та управління

незадоволених громадян, що відбуваються в країні, з метою об'єднання їх у протестний електорат.

З одного боку ми отримуємо взаємовигідну схему, де електорат за допомогою такої опозиції вирішує свої проблеми, а опозиція завдяки такому процесу отримує партійне представництво у Верховній Раді України (вищий законодавчий орган влади України).

А, з іншого боку, зазначеноя схема не сприяє демократичного розвитку України та зміцнення ролі демократичних інституцій.

Очевидно, за будь-якого розвитку подій виключено повернення статус-кво початку 2014 року, напередодні російської агресії, яка призвела до анексії Криму й кровопролиття на Донбасі. «Гра в сепаратизм» частини регіональних еліт обернулася тим, що хтось з експертів назвав «самодемонтажем Донбасу» як альтернативної загальноукраїнській ідентичності; тисячами смертей і мільйоном біженців. Підваживши світову систему безпеки, що зачіпає режим непоширення ядерної зброї (дотримуючись якого, Україна відмовилася від неї під гарантії недоторканності суверенітету, засвідчені Будапештським меморандумом), російське керівництво своїми діями спровокувало кризу, для виходу з якої відсутні готові рецепти.

Прості питання: хто має нести відповідальність за загибель людей, втрату майна, порушення миру? – не мають відповідей до моменту, коли всі сторони виходитимуть зі спільних принципів. Отже, доки лідер однієї держави, який представляє її громаду, публічно відмовляє сусідній громаді в політичній суб'єктності (маємо на увазі заяви на кшталт «русские и украинцы один народ», «разницы мы не делаем») і використовує всі можливі ресурси, щоб залишатися ключовим «гравцем», незважаючи на державні кордони, конфлікт лишається нерозв'язним у межах суверенітету України. З цього зрозуміло, що порядок денний українського політикуму виявився докорінно переформатований у світлі проявлення (й негарантованості) фундаментальних умов відтворення державного суверенітету.

Такий зсув проявив український вибір і, зробивши безальтернативним курс на входження до європейських інститутів: безпекових, політичних, економічних і т.д., зумовив швидку консолідацію влади й опозиції після нових виборів, в т.ч. творення парламентської коаліції, зрушення процесу проведення наріжних реформ (серед найбільших досягнень називають, зокрема, реформу системи освіти і створення поліції, яка наразі виявляє помітно вищу, порівняно з попередньою міліцейською службою, ефективність у підтриманні правопорядку).

Зазначимо, що в цьому випадку варто говорити про солідарні зусилля влади й опозиції на підґрунті ще важливішого процесу: національної консолідації, промовистим свідченням якої може бути виникнення після Майдану волонтерського руху, який зіграв чи не ключову роль у налагодженні системи забезпечення ресурсами українського війська в критичний період після початку ініційованого російським керівництвом процесу демонтажу українського суверенітету в межах «новоросійського» проекту.

З цього можна зробити висновок, що поставши перед небувалим в історії незалежної України викликом, перебуваючи на завершальному етапі демократичної трансформації; українська громада зустріла це випробування як молода європейська нація, себто як політична спільнота: саме союзу громадян, а не тим чи тим групам політиків належить заслуга збереження незалежної держави. Можна з обережним оптимізмом прогнозувати, що завдання «створення українців» надалі не стоятиме в порядку денному владноопозиційної взаємодії, поступово перейшовши до відання «щоденного плебісциту», засвідчуючи примирення нації.

Нарешті, торкнувшись можливих шляхів розв'язання найбільшої кризи доби Незалежності, спричиненої російською агресією, ми відзначили, що в межах відомої формули модернізаційного переходу (лібералізація, інституціоналізація, консолідація) вона має розглядатися насамперед як така, що прискорила шлях оформлення України як політичної спільноти; де влада

й опозиція чи не вперше поставлені під ефективний громадянський контроль і де можна бачити ознаки реалізації на практиці визначення нації як «щоденного плебісциту», що означає також і входження її до співтовариства націй, які досягли примирення.

Таким чином, ідейно-теоретичні підвалини програм сучасних українських партій лівого спрямування мають дві суперечливі особливості. З одного боку, всі вони є формальними послідовниками марксистсько-ленінського вчення. З іншого боку, в реальній політичній практиці – у наявності відвертий нахил до соціалдемократичного напрямку.

Не дивно, що подібна ідейно-теоретична розбіжність ставала причиною гострої конфліктної ситуації не тільки між лівими політичними партіями, а й усередині самих партій, що приводило до гальмування створення єдиного лівого опозиційного альянсу та розколів самих партій. Процес формування і подальша діяльність політичних партій лівої орієнтації в Україні часів державної незалежності не можна оцінити однозначно.

Аналізуючи ситуацію в Україні, можна зазначити, що відсутність законодавчих актів, що регулюють діяльність опозиції, призводить до постійної конфронтації між владою і опозицією. Проте ця ситуація також надає можливості для формування цивільного суспільства та зміцнення демократичних інститутів.

Висновко до розділу 2

Отже, Україна, як незалежна держава, зазнала складного еволюційного шляху у формуванні політичної системи та культури. Одним з ключових аспектів цього процесу є роль політичної опозиції. Аналіз становлення та розвитку опозиційних рухів в Україні дозволяє краще зрозуміти динаміку політичного життя, вплив елементів суспільства на владу, а також рівень демократії в країні. Політична опозиція в Україні має свої корені ще в давньоруський час, коли існували різні угруповання, які виступали проти

центральної влади. Проте сучасні форми організації опозиційних сил сформувалися після отримання Україною незалежності в 1991 році. У період ранньої незалежності активізувалися політичні партії, які представляли різні ідеологічні та етнічні групи.

Після Революції Гідності 2014 року та Майдану у 2013-2014 роках політична опозиція в Україні виявляється у складних умовах. З одного боку, це час підвищення патріотизму та націоналізму, з іншого – країна стикається з внутрішніми конфліктами, політичною нестабільністю та зовнішнім тиском. Аналіз становлення та розвитку політичної опозиції в Україні свідчить про складність політичного процесу в країні. Опозиційні рухи відображають різноманітність суспільства та його потреб, а також сприяють більшій конкуренції та демократизації політичного середовища. В той же час, важливо забезпечити конструктивний діалог між владою та опозицією для забезпечення стабільності та розвитку держави.

Однією з основних проблем для опозиції в Україні є обмеження політичних прав і свобод. Це може включати в себе обмеження доступу до масових медіа, тиску на опозиційних лідерів та активістів, а також перешкоди у проведенні мирних протестів.

Корупція в політичній сфері та владні перешкоди також ускладнюють діяльність опозиції. Це може включати в себе використання адміністративних ресурсів для придушення опозиційних рухів, підрив незалежності судової системи та переслідування опозиційних діячів за політичними мотивами.

Проблеми, з якими стикається опозиція в Україні, є складними та багатогранними. Обмеження політичних прав і свобод, недостатня фінансова підтримка, корупція та владні перешкоди, а також фрагментація та конфлікти в опозиційних силах ускладнюють їхню діяльність та обмежують їхній вплив на політичні процеси в країні. Для подолання цих проблем важливо вдосконалювати законодавство та демократичні інститути, забезпечувати

свободу слова та збереження прав і свобод громадян, а також сприяти консолідації та співпраці в межах опозиційних сил.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

3.1. Статус опозиції в країнах Європейського союзу

Сьогодення в Європі існування організованої у вигляді політичних партій опозиції багатьма сприймається як даність. Це не завжди було так. Навіть у таких політичних системах, які історично вважаються (більш-менш) демократичними, зовсім не обов'язково існувала інституціоналізована опозиція. Роберт Дал у 1966 році відзначав: Із трьох великих віх у розвитку демократичних інститутів, а саме – права брати участь у рішеннях уряду шляхом голосування, права на представництво та права організованої опозиції боротися проти уряду на виборах та в парламенті – останнє у розвиненій формі є настільки новим, що серед людей, які живуть зараз, є такі, хто народився доти, як таке право з'явилися у більшості країн Західної Європи. Очевидно, протягом всієї відомої нам історії стабільні інститути, які забезпечують легальне, впорядковане та мирне існування політичної опозиції були великою рідкістю. [32]

Легальна партійна опозиція по суті є нещодавнім та випадковим винаходом, використання якого було обмежено в основному жменькою країн Західної Європи та англомовного світу. [31]

Той факт, що система мирної легальної опозиції у вигляді політичних партій є порівняльною рідкістю, означає, що таку систему чи надзвичайно складно запровадити, або підтримувати, або й те, й інше.

З того часу, як це було написано, демократія поширилася по світу і не в останню чергу Європою, де сьогодні можна сказати, що організована політична опозиція всередині та поза парламентами функціонує принаймні непогано практично у всіх 48 державах-членах Ради Європи. Однак, для багатьох країн Європи це – дуже недавнє явище, яке не можна вважати само собою зрозумілим. Навіть для старих і зрілих демократій Західної Європи підтримка та вдосконалення системи політичної опозиції, що добре функціонує є постійним і складним завданням.

У своїй резолюції 1601 (2008) Парламентська асамблея заявляє, що існування «політичної опозиції всередині та поза парламентом є важливим елементом демократії, що добре функціонує». [17]

Венеціанська комісія згодна цим і вважає, що правові та фактичні умови існування мирної парламентської опозиції є еталоном для оцінки демократичної зрілості будь-якої політичної системи. Парламент за своєю природою – не монолітний однорідний інститут, а представницькі збори, основна ідея яких полягає в тому, щоб представляти різні інтереси та ідеї, де завжди будуть розбіжності та поділ на більшість та одну чи кілька опозиційних меншин.

У сучасних парламентах такий поділ відбувається по лінії політичних партій, причому основна відмінність визначається як різницю між правлячою партією (або партіями) та опозиційними партіями, представленими у парламенті. Принцип правління парламентської більшості, що відображає волевиявлення більшості виборців, є основним формальним та правовим критерієм "демократії". Рішення у парламенті приймаються більшістю голосів, а парламентська система правління характеризується тим, що уряд як правило (хоча й не завжди) користується підтримкою більшості.

Опозиція зазвичай перебуває у меншості, а меншість зазвичай не уповноважена приймати рішення. У Завдання опозиції не входить управління країною. Вона має інші завдання. Список таких завдань може виявитися дуже спірним, але, можливо, він міститиме в собі наступне:

- пропонувати політичні альтернативи;
- формулювати та захищати інтереси своїх виборців (електорату);
- висунути альтернативи рішенням, які пропонує уряд та парламентська більшість;
- удосконалювати процедури прийняття рішень у парламенті шляхом організації дебатів, обговорень та заперечень;
- критично розглядати законодавчі та бюджетні ініціативи уряду;
- контролювати та здійснювати нагляд за діями уряду та адміністрації;
- сприяти підвищенню стабільності, легітимності, підзвітності та прозорості політичних процесів. Те, наскільки опозиції у тій чи іншій парламентській системі дозволяється виконувати на практиці ці функції може розглядатися як показник рівня зрілості демократії. Якщо жодна з цих функцій не виконується, значить, демократія не працює.

Характер і сила парламентської опозиції у тій чи іншій країні залежить від виборчої системи. При системі пропорційного представництва, яка є домінуючою в Європі, опозиція, як правило, набагато краще представлена у парламентах, ніж за мажоритарної системи, як, наприклад, у британській вестмінстерської моделі.

Пропорційне представництво також стимулює зростання кількості політичних партій, що мають значний розмір та вплив. Виборчий поріг – це ще один важливий елемент, що визначає чисельність та розміри опозиційних партій. Цей поріг варіюється в різних країнах Європи, здебільшого близько цифри в 5%, що зазвичай гарантує, що певна кількість опозиційних партій буде представлено у парламенті.

Забезпечення розумного представництва політичної опозиції в парламенті саме по собі має велике значення для зміцнення стабільної та законної демократії, що також відзначалося у 2007 році доповідачами на Форумі Ради Європи «За майбутнє демократії»: Відсутність сильної опозиції у парламенті може призвести до такої форми позапарламентської опозиції, коли протести виливаються у насильство на вулицях, що знижує якість та

актуальність парламентських дебатів та впливає процес прийняття рішень загалом.

Одним із способів уникнути ситуацій, у яких опозиція є у своїй основі позапарламентською, є зниження виборчих порогів для парламентського представництва. У розвиненій демократії виборчі пороги мають бути низькими, щоб права всіх громадян та всіх політичних позицій та інтересів були представлені у парламенті.

Залежно від національного політичного контексту та виборчих правил, парламент може мати від однієї до невизначено великої кількості опозиційних партій. Вони можуть становити «блок», або можуть бути роз'єднані, часто перебуваючи на протилежних кінцях політичного спектра стосовно правлячої фракції. Традиційна (британська) вестмінстерська модель, коли є лише дві основні партії, сьогодні вкрай рідко зустрічається у Європі.

Залежно від національного політичного контексту та виборчих правил, парламент може мати від однієї до невизначено великої кількості опозиційних партій. Вони можуть становити «блок», або можуть бути роз'єднані, часто перебуваючи на протилежних кінцях політичного спектра стосовно правлячої фракції.

Традиційна (британська) вестмінстерська модель, коли є лише дві основні партії, сьогодні вкрай рідко зустрічається у Європі. За останні десятиліття демократія поширилася по всій Європі та досягла «етапу розвитку», коли можна сказати, що в більшості держав-членів Ради Європи політичні умови роботи парламентської опозиції – дуже Хороші, а більшості інших країн-членів – задовільні. Однак формальне регулювання ролі опозиції ще досягло тієї самої етапу.

Ступінь офіційної інституціоналізації парламентської опозиції у країнах Європи істотно відрізняється: правовий статус опозиції у національних парламентах суттєво варіюється від країни до країни. Наявність спеціального закону про опозицію є скоріше винятком. Конкретні

рішення у цій галузі перебувають залежно від конституційних засад, виборчої системи та інших історичних, політичних, соціальних та культурних факторів.

У зв'язку з цим ступінь інституціоналізації опозиції також різна – від значної мірою неписаного традиційного визнання до формального регулювання, закріпленого у Конституції. Виходячи з цього, Венеціанська комісія робить висновок, що європейська демократія зараз досягла тієї стадії розвитку, коли було б доречно та цікаво досліджувати шляхи та засоби, за допомогою яких роль та функції парламентської опозиції могли б краще формально регулюватися та захищатися. Це лягло в основу резолюції Парламентської асамблеї 1601(2008), яка однаково відноситься як до старих, так і до нових європейських демократій [17].

Для опозиційних партійних груп особливо важливим є принцип пропорційного представництва – у парламентських комітетах, при розподіл посад, надання часу для виступів, розподіл адміністративних та фінансових ресурсів і т. д. Цей принцип застосовується в більшості парламентів, хоч і з різним ступенем суворості. Деякі парламенти застосовують принцип пропорційності при розподілі всіх важливих посад та ресурсів, тоді як інші – лише у певних випадках.

У нових керівних принципах ПАРЕ щодо прав опозиції, викладених у резолюції 1601 (2008), міститься кілька пунктів, що стосуються пропорційного представництва, у тому числі такі:

- час виступу на пленарних засіданнях має виділятися як мінімум пропорційно вазі політичних груп [17] (2.2.9)

- посади голів постійних комітетів мають розподілятися між парламентськими групами на основі пропорційного представництва [17] (2.5.1)

- будь-який комітет, постійний чи тимчасовий, повинен складатися на основі пропорційного представництва (2.5.2).

Венеціанська комісія вважає, що партійні групи є важливим елементом демократичних парламентських процедур, та підтримує принцип пропорційного представництва як важливий інструмент, що гарантує права опозиції та парламентських меншин.

Надання формальних прав опозиції як такої насамперед характерно для концепції, яка застосовується в парламентах вестмінстерського типу, заснованих на виборчій системі простої більшості, внаслідок якої виникає парламент із двома основними парламентськими фракціями – правлячою партією та «опозицією». У британській традиції це наголошується на тому, що головну фракцію парламентської опозиції називають Опозицією із великої літери «О» і навіть "Лояльною Опозицією" або "Опозицією Її Величності".

У британському парламенті існує низка традицій та процедурних правил, заснованих на такій концепції "опозиції". Наприклад, право лідера опозиції щотижня ставити питання прем'єр-міністру, а також те, що члени опозиції традиційно очолюють деякі парламентські комітети.

Існують і інші європейські парламенти, в яких тією чи іншою мірою застосовується концепція інституціоналізованої «опозиції» як такої. Одним з прикладів є Мальта, де у статті 90 Конституції йдеться, що «повинен існувати Лідер опозиції, який призначає Президент». Ще один приклад – Португалія, де існує спеціальний закон про опозицію.

Однак, крім цих прикладів посилення на «опозицію» як правову концепцію нечасто зустрічаються у європейських парламентських системах. Головна причина полягає в тому, що «опозиція» в більшості парламентів – це не єдине ціле, вона складається з різних партійних груп, яких часто буває досить багато, та які зазвичай мають несхожі інтереси, думки та політичні стратегії. Ступінь, в якій опозиційні партії фактично протистоять уряду, також може відрізнятися. Деякі з них явно або приховано підтримують уряд на постійній основі або з окремих питань, інші ж перебувають у рішучій та постійній опозиції.

Тому наділення законними правами опозиційних партійних груп загалом неможливо або, принаймні, не є конструктивним. А надання особливого привілейованого статусу «Опозиції» однієї чи кількох із цих груп (наприклад, найбільшої) суперечило б принципу рівності парламентаріїв та викликало б обурення інших опозиційних груп. У своєму «Ув'язненні щодо проекту закону про парламентську опозицію в Україні» від червня 2007 року Венеціанська комісія рекомендувала не приймати спеціального закону про «опозицію» як таку на тій підставі, що це не відповідає конституційному та політичному контексту в українському парламенті: «На даний момент термін «парламентська опозиція» та поняття «опозиційна діяльність» відсутні у Конституції та законодавстві України. Отже, весь обсяг прав та імунітетів, який визначений Конституцією, Законом про статус народних депутатів України та Регламентом Верховної Ради України, надається всім депутатам незалежно від їхньої приналежності до тієї чи іншої парламентської фракції [16].

В силу свого специфічного характеру, будучи нормативно-правовим актом загальної дії, а також через свій біполярний характер, впливає з ухвал, перелічених у статті 1, законопроект ґрунтується на жорсткому розмежуванні між правлячою коаліцією та опозицією. Надання особливого статусу опозиції та закріплення його в спеціальному законі може мати сенс, коли це покликане зміцнити політичне та інституційне становище найсильнішої опозиційної партії, яка завтра може стати правлячою більшістю. Це може мати місце в парламентах, заснованих на мажоритарній системі, коли опозиція представлена головною партією меншості, яка готова скласти свій уряд у разі відставки нинішнього уряду (Вестмінстерська модель).

У мажоритарній системі, яка часто є біполярної, дві основні політичні партії зазвичай чергуються в ролі уряду та опозиції. 22 червня 2006 року Конституційна рада Франції оголосила, що положення нового Правила 19 Регламенту Національних зборів, які вимагають від парламентських груп

заявити про свою приналежність до більшості чи опозиції, а разі їх відмови це зробити, рішення про це прийматиме Бюро Національних зборів, несумісні із статтею 4.1 Конституції. Рада вважала, що Правило 19 вело до необґрунтованій нерівності у зверненні на шкоду тим парламентським групам, які відмовляються заявити про свою приналежність до більшості чи до опозиції, оскільки лише після такої заяви у парламентських груп виникають певні права на участь у низці парламентських заходів щодо нагляду та контролю. Запропоноване правило суперечило Конституції, оскільки вело до «необґрунтовану нерівність» у зверненні щодо деяких політичних груп.

Парламент Норвегії у 2009 році розглянув та частково схвалив низку пропозицій щодо зміцнення прав парламентських меншин, не використовуючи при цьому поняття «опозиція». Формальна інституціоналізація «опозиції» як єдиного суб'єкта недоцільна у парламентах, що не належать до вестмінстерської традиції, однак це не означає, що термін «опозиція» не може бути конструктивним. використано під час обговорення парламентських процедур.

У керівних принципах, викладених у її Резолюції 1601 (2008), Парламентська асамблея послідовно посилається на права, які мають мати «опозиційні парламентарі». Основна ідея цього документа полягає в тому, що йдеться про права, якими зазвичай мають усі парламентарії, проте ці права набувають особливого значення, коли ми говоримо про парламентарі від опозиції. Також корисно говорити про деяких парламентських функціях, таких як нагляд та контроль, які особливо важливі для «опозиції», але не викликають особливого ентузіазму у членів парламенту від правлячої партії.

У Франції нова стаття 51-1 Конституції (додана у 2008 році) говорить, що регламенти обох палат парламенту «мають визнавати, що опозиційні групи в відповідній палаті, а також групи меншин користуються певними правами». Стаття 48 (5) також містить положення, що дає "опозиційним групам" право один раз на місяць визначати порядок денний. Крім того, всі

права та повноваження належать партійними групами та кваліфікованим меншинам, а не до "опозиції" як до суб'єкта.

У парламентах деяких країн, таких як Сполучене Королівство та Норвегія, існує правило чи традиція, відповідно до якої певні посади займають члени парламенту від опозиції. Це, зокрема, стосується посад голів комітетів, відповідальних за нагляд та контроль за діяльністю уряду, що ґрунтується на ідеї про те, що парламентський нагляд за виконавчою владою є тим завданням, з виконанням якого найкраще впораються саме опозиційні партії. При цьому традиційно в деяких У політичних системах депутати від правлячої партії також можуть здійснювати вельми суворий нагляд над діями уряду.

Важливо враховувати, що у більшості країн Європи діяльність опозиції окремими законами не регулюється. Це твердження однаковою мірою поширюється як на діяльність інституційно оформленої опозиції, яка функціонує в парламенті, земельних ландтагах, органах місцевого самоврядування (фракції політичних партій), так і поза межами відповідних органів. Тобто, опозиція в суспільстві в цілому представлена окремими громадянами, організаціями, партіями, рухами, які не поділяють офіційного курсу, і яка не є інституційно неформальною.

Критеріями оцінки моделей парламентської опозиції є рівень формальної інституціоналізації та законодавчий вплив. У системах із німецькою моделлю формальна роль опозиції не настільки інституціоналізована, але неформальні правила та звичаї дозволяють меншості впливати на законодавчу діяльність парламенту. За французькою моделлю роль опозиції дуже слабка, як інституційно, так і у плані законодавчого впливу.

Таким чином, однією із кращих моделей для ефективного визначення та захисту прав опозиції є німецька, а слабкість французької моделі робить наслідування цієї системи не зовсім раціональним підходом.

Слід зазначити, що в умовах розвитку інститутів політичної опозиції умовах сучасної України особливого значення набуває дослідження зарубіжного досвіду становлення та функціонування інституту політичної опозиції у сучасних західних суспільствах. У процесі розвитку вітчизняних інститутів політичної опозиції необхідно враховувати позитивні та негативні практики взаємодії політичної влади та опозиції різних країн, з метою визначення власної моделі інституціоналізації політичної опозиції у структурі владних відносин.

3.2. Перспективи розвитку політичної опозиції в сучасній політичній системі України

Представляючи собою природний, необхідний та повноправний політичний інститут, політична опозиція є одним із інструментів цивілізованого вирішення протиріч між інтересами великих соціальних груп, представлених політичними партіями та рухами. У цих обставинах однією з основних функцій опозиції є пропозиція, що перебуває при владі більшості політичних альтернатив через винесення на громадське розгляд інших варіантів політичних рішень.

Американський політолог Д. А. Растоу, акцентуючи увагу особливому значенні опозиції в сучасному суспільстві, наголошував, що довіра до державних інститутам зростатиме особливо швидко, якщо у перші ж десятиліття існування нового режиму в управлінні державними справами може взяти участь широкий спектр політичних течій – або шляхом об'єднання у різного роду коаліції, або по черзі змінюючись у ролі уряду та опозиції [38].

Безперечно, опозиція є ефективним механізмом правової зміни влади, оскільки сприяє акумуляції існуючого в суспільстві невдоволення в русло цивілізованих, легальних процедур замість ірраціональних та руйнівних протестних дій. Обмеження можливостей політичного опонування чинної

влади може призвести до суспільного безвиходу, політичної та соціальної нестабільності.

Дослідниками наголошується, що політичний клімат у суспільстві, значною мірою залежить від наявності конструктивного діалогу влади та опозиції, коли політична опозиція набуває легітимної та інституційної форми.

Політична та інформаційна атмосфера в Україні пройшла кардинальні зміни під впливом воєнного конфлікту. З одного боку, основні структури влади продовжують функціонувати згідно з демократичними стандартами, не зазнаючи суттєвих змін. Навіть з введенням Військових адміністрацій ситуація на місцях не зазнала значних перетворень.

Однак дискредитація парламентаризму та зменшення ролі парламенту свідчать про серйозні виклики. Хоча Верховна Рада приймає більше законів, ніж у звичайні часи, довіра до неї значно знижується. Недостатні канали комунікації в умовах війни сприяють цій ситуації.

Набуття Україною статусу кандидата в ЄС спричинило значний розгін у проведенні реформ у різних сферах українського життя, і парламент не є винятком. Протягом останніх років законодавчий процес стикався з хронічними проблемами, що суттєво утруднювали його перебіг на всіх етапах. Цей хаос у законодавчому циклі призводив до низької якості законодавчих ініціатив, що в свою чергу мала негативний вплив на різні сфери суспільного життя. Більше того, сам процес реформування можна порівняти з нерівномірним та фрагментарним впровадженням змін.

Минулого року увага знову звернулася до парламентської реформи, тому оглянемо основні зміни, які відбулися у роботі українського Парламенту протягом 2023 року.

Початок сучасного етапу парламентської реформи датується 2016 роком, коли місія Європейського парламенту представила Дорожню карту щодо внутрішніх реформ з метою підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. Тоді ж Рада прийняла відповідну постанову, у якій

рекомендації місії Європейського Парламенту були визнані основою подальших змін. Проте з часом процес затягнувся. З 2019 по 2021 рік прогрес досягав лише 4%, до загального показника в 45%, за даними Лабораторії законодавчих ініціатив. Основна частина роботи була виконана лише після прийняття постанови, і дотепер значних змін не відбувалося.

Хоча парламентська реформа в Україні ще не завершена, 2023 рік ознаменувався важливими кроками, які можуть призвести до позитивних результатів у 2024 році. Одним із ключових напрямків реформи стало вдосконалення системи супровідних документів до законодавчих актів.

Наразі порівняльна записка, що має пояснювати відмінності між проектом закону та чинним законодавством, часто виконує свою функцію лише формально. Відсутність чіткої уніфікованої системи вимог до її вмісту призводить до неефективного використання ресурсів як Апарату Верховної Ради, так і народних депутатів.

Тому протягом 2023 року було розроблено оновлені вимоги до пояснювальних записок, які мають зробити їх більш інформативними та корисними. Очікується, що впровадження цих змін у 2024 році допоможе покращити якість законодавчих актів та полегшити їх розуміння для громадськості.

Реформа парламенту може стати відповіддю на ці виклики, спрямована на підвищення ефективності його роботи та покращення іміджу. Важливо впровадити етичні норми для депутатів, боротьбу з лобізмом та зміцнення депутатської дисципліни.

Крім того, прагнення до збільшення ролі уряду може поглибити кризу, порушуючи баланс владних повноважень. Реформа Конституції також стає необхідною.

Криза довіри до парламенту відображає загальну кризу партійної системи. Під впливом воєнного конфлікту багато партій зникли з політичної арени, що може призвести до поляризації політичного простору.

Сьогодні вже виділяються дві основні групи партійних блоків: "військові" і "цивільні". Перші представлені військовими та правоохоронними структурами, другі - громадськими організаціями. Потребується деолігархізація партійного фінансування та створення умов для більшої репрезентації громадських інтересів у парламенті.

Крім того, важливо звернути увагу на те, що військові події не тільки перетворюють політичну ландшафт, але й впливають на загальну соціальну динаміку країни. Вони стимулюють появу нових груп інтересів та активізують громадські обговорення.

У цьому контексті, розуміння та врахування думки населення стає критично важливим. Необхідно активно залучати суспільство до процесів прийняття рішень та забезпечити більшу прозорість у владних структурах.

Крім того, для забезпечення стабільності й розвитку країни важливо підтримувати інституційну реформу. Це включає вдосконалення системи правосуддя, зміцнення прав людини та гарантії розвитку демократії.

Загалом, війна перетворює політичний ландшафт України і ставить перед суспільством та політичними лідерами нові виклики. Реагування на ці виклики вимагає не лише дієвих реформ, але й широкого обговорення та участі всіх зацікавлених сторін.

Погоджуючись з перспективою виникнення фактичної двопартійності в Україні після війни, можна відзначити, що ця двопартійність буде базуватися на діючих двох основних партіях: влади та опозиції. Проте ствердження про відсутність нових політичних партій не є абсолютною. Хоча виникнення нових політичних сил, які зможуть пройти через 5-відсотковий бар'єр та організувати успішну виборчу кампанію на національному рівні, може здається малоймовірним, це не означає, що такі сили абсолютно відсутні.

Наприклад, громадянське суспільство, у тому числі волонтерські організації, можуть бути джерелом нових політичних ініціатив. Хоча такі партії-проекти можуть мати свої недоліки, вони можуть стати платформою для висловлення нових ідей та підходів.

Додатково, зростання незалежності від олігархічних впливів може стимулювати появу нових партійних проєктів, які будуть більш спрямовані на вираження інтересів громадян та розвиток демократії.

Також важливо врахувати можливість залучення громадських коштів та підтримки неолігархічного бізнесу до фінансування нових партійних ініціатив. Хоча майбутнє політичного поля України може бути фрагментованим, нові партійні проєкти можуть мати значний вплив на політичну ситуацію у країні.

Щодо військових у політиці, дійсно, їх високий рівень довіри може стати основою для їх залучення до політичних партій. Проте потрібно уникати занадто великого впливу військових на політику, оскільки це може підірвати авторитет армії в майбутньому.

У всій цій ситуації важливо пам'ятати, що попит на професіоналізм у політиці може зростати, і саме професіонали зможуть визначати майбутнє політичної системи країни.

Ще однією важливою особливістю перетвореного війною політичного простору України є перебудова соціально-політичних ліній. Заборона багатьох партій за їхню колабораційну діяльність створила деяку паузу у політичному ландшафті. Проте, варто пам'ятати, що багато колишніх прихильників проросійських сил можуть залишити свої попередні переконання, але зберегти авторитарні політичні практики. Тому є питання, які сили вийдуть на зміну проросійським політичним силам?

У цьому контексті важливо внести зміни до Виборчого кодексу України, щоб встановити механізми перешкод для участі у виборчому процесі осіб, які були визнані судом державними зрадниками чи колаборантами. Це необхідно, щоб забезпечити інтегритет та демократичність виборчих процесів.

З цієї позиції також впливає важливий висновок: ефективна влада, що відображає пріоритети суспільства та вирішує ключові завдання, отримує

підтримку виборців. Однак існують ситуації, коли опозиція здобуває владу, навіть коли правляча партія демонструє високий рівень ефективності.

По-перше, демократичне суспільство має тенденцію до змінності і може прагнути до змін у політичному ландшафті, навіть коли поточна влада успішно виконує свої функції. Часом суспільству просто набридло однообразство, і воно прагне нових ідей та водночас переповнення інновацій.

По-друге, влада має тенденцію до закритості в собі з часом, що може стати на заваді для відкритого політичного діалогу та внесенню нових ідей. Чим довше влада перебуває при владі, тим більше вона консервативізується та опирається на свої старі підходи. Це може стати причиною появи опозиційних сил, які прагнуть до змін та нових підходів у керуванні.

У такому контексті опозиція виступає як альтернативний механізм для втілення нових ідей та для вираження думок тих, хто не може отримати доступ до влади через існуючі політичні партії. Це зміцнює опозиційні сили та робить їх важливим аспектом політичного життя країни.

Третім фактором є наявність більш широкого спектру інструментів у опозиції для здобуття громадської підтримки. Влада часто обмежена реаліями та недоліками власних інститутів. Кожна помилка влади має свої наслідки, які відразу помітні для суспільства. Опозиція, навпаки, може використовувати свою креативність, хоча більшість її рішень можуть залишатися лише теоретичними. Навіть якщо опозиція пропонує абсурдні рішення, суспільство не відчуває реальних наслідків цих пропозицій.

Нещодавня історія показує, що ані українське суспільство, ані політичні еліти (навіть олігархічні) не приймають авторитаризму та монополії на правду. Вони не поклоняються владі та не бояться її. Особливо важливою є здатність українського суспільства активно захищати свої погляди та переконання.

Ці фактори формують критичне ставлення українського суспільства до влади як політичного інституту. Якщо представники влади проявляють низьку компетентність, допускають помилки та потрапляють у корупційні

схеми, невдоволення суспільства стрімко зростає, перетворюючись на потужний політичний протест, який неможливо ігнорувати.

В цьому контексті рухалась і нинішня політична команда Володимира Зеленського, хоча не так швидко, як її попередники. Критика щодо неї почала з'являтися ще до виборів через обвинувачення в корупції її ключових посадовців.

Деякі опозиційні сили також намагались підкреслити низьку компетентність політичної еліти, але цей аспект не став ключовим. Незважаючи на помилки, політична команда мала значні успіхи, зокрема в реалізації інфраструктурних проектів та цифровізації. Більшість з цих досягнень невинуватено були затерті після початку війни через твердження, що влада не зосереджувалась на найважливіших проблемах.

Опозиційна ландшафт України, який упродовж останніх років був стійкою структурою, внаслідок війни зазнав повного перевороту. Ключові опозиційні фігури втратили свої позиції. Проросійські сили в українському політичному просторі не мають жодних шансів на відновлення. Так, основне угруповання, що було ідеологічно спрямоване на опозицію до команди Зеленського, ОПЗЖ, тепер виявилось неформальним тактичним союзником.

Політичне угруповання "Європейська солідарність", яке теж декларувало опозиційні погляди до команди Зеленського, стикається з неоднозначними перспективами. Незважаючи на те, що Порошенко має значний політичний досвід та його президентство залишить позитивний слід в історії України, корупційні скандали та сумнівні партнерства можуть погіршити його шанси на конкуренцію з новими політичними угрупованнями.

Партія Юлії Тимошенко, "Батьківщина", також зазнає втрати свого політичного впливу під час війни, випадаючи з публічного політичного простору через обмежений доступ до ресурсів та інформації.

Проте, ключовим чинником трансформації політичної сцени України стає саме українське суспільство, яке під впливом війни демонструє високі

вимоги до швидких реформ та очікує "нової" післявоєнної України з відсутністю олігархії, корупції та неефективної бюрократії. Ці вимоги є критеріями для європейської та євроатлантичної інтеграції країни. Після війни опозиційна сцена буде відкритою для нових політичних проєктів, які спрямовані на здобуття влади під час періоду історичних змін. Хоча зараз складно передбачити, які саме проєкти стануть популярними, видно, що формується основа для нової конфігурації української опозиції.

Висновки до розділу 3

Отже, розвиток усіх цивілізацій відбувався через вирішення конфліктів. До кінця XX століття західна цивілізація дійшла висновку, що такі занедбані стани суспільства, які вирішуються через найбільші конфлікти, які називають революціями, надто небезпечні і призводять до надзвичайно важких наслідків. Хаос і розруха — надто висока ціна за вирішення конфлікту. Тому цивілізованим соціумом були вироблені інструменти їх своєчасного виявлення та дозволу. Ці інструменти й призвели до створення громадянського суспільства, де наявність опозиції — найперша та найважливіша умова існування та динамічного розвитку.

Більшість українських аналітиків і політиків ще не повністю усвідомлюють, що вступ до ЄС — це не лише економічна інтеграція, але й значний ріст впливу європейських політичних та бізнесових груп в державі. Європейський союз налічує ряд наднаціональних (та транснаціональних) груп впливу, які швидко проникають до політики нових членів спільноти, маючи власні ідеологічні та прагматичні інтереси. Щодо третіх країн, цей клас політиків використовує систему недержавних громадських організацій та інструментів впливу на конкретні органи влади. Але коли держава стає повноправним членом ЄС, відбувається глибока інтеграція на політичному рівні.

З високою ймовірністю можна передбачити, що в Україні з'являться потужні національні партії, які будуть підтримуватися загальноєвропейськими політичними формуваннями. Для них нерідко більш зручною стає ніша опозиції, що є специфічною рисою політичної культури західних демократій. Так чи інакше, на основі досвіду інших країн, які вже вступили до ЄС, можна передбачити, що українська влада зіткнеться з цим явищем. Для держави загалом це буде позитивним явищем, оскільки опозиція європейського зразка є дуже ефективним інструментом контролю діяльності влади.

ВИСНОВКИ

Отже, можна сказати, що політична опозиція – це водночас право та обов'язок суспільно-політичних сил та «національне надбання» демократичної держави.

1. Говорячи про роль опозиції в політичній системі суспільства, необхідно відзначити, що в рамках сучасної політології однією з суттєвих особливостей демократичних політичних систем є наявність можливості та Можливості впливати на процес прийняття політичних рішень.

2. Виходячи із практики різних демократичних держав, забезпечення суб'єктам опозиції можливості відстоювати законним шляхом свою думку, несхожу з точкою зору домінуючого суб'єкта, приносить користь, впливаючи на стабільність політична система. В іншому випадку, коли ми говоримо про відсутність опозиційних сил у політичній системі, можлива поява політичної апатії суспільства, підвищення активності радикальних рухів, окостеніння влади.

Світова практика свідчить, що опозиція – це найважливіший інститут громадянського суспільства, контролюючий владні структури та коригуючий їхню політику. І на цьому побудовано виборчу стратегію демократичних країн.

3. Таким чином, в Україні політична опозиція перебуває у вкрай невідповідному та складному становищі, де її формування перебуває в обмежених ідеологічних та правових нормах. Звідси виникає вкрай гостра необхідність виявити та спрогнозувати подальші тенденції формування політичної опозиції в Україні в умовах військово-політичної кризи у короткостроковій перспективі.

4. Ідейно-теоретичні підвалини програм сучасних українських партій лівого спрямування мають дві суперечливі особливості. З одного боку, всі вони є формальними послідовниками марксистсько-ленінського вчення. З іншого боку, в реальній політичній практиці – у наявності відвертий нахил до соціалдемократичного напрямку.

Не дивно, що подібна ідейно-теоретична розбіжність ставала причиною гострої конфліктної ситуації не тільки між лівими політичними партіями, а й усередині самих партій, що приводило до гальмування створення єдиного лівого опозиційного альянсу та розколів самих партій. Процес формування і подальша діяльність політичних партій лівої орієнтації в Україні часів державної незалежності не можна оцінити однозначно.

5. Аналізуючи ситуацію в Україні, можна зазначити, що відсутність законодавчих актів, що регулюють діяльність опозиції, призводить до постійної конфронтації між владою і опозицією. Проте ця ситуація також надає можливості для формування цивільного суспільства та зміцнення демократичних інститутів.

Сьогодні в Європі існування організованої у вигляді політичних партій опозиції багатьма сприймається як даність. Таким чином, однією із кращих моделей для ефективного визначення та захисту прав опозиції є німецька, а слабкість французької моделі робить наслідування цієї системи не зовсім раціональним підходом.

Слід зазначити, що в умовах розвитку інститутів політичної опозиції в умовах сучасної України особливого значення набуває дослідження зарубіжного досвіду становлення та функціонування інституту політичної

опозиції у сучасних західних суспільствах. У процесі розвитку вітчизняних інститутів політичної опозиції необхідно враховувати позитивні та негативні практики взаємодії політичної влади та опозиції різних країн, з метою визначення власної моделі інституціоналізації політичної опозиції у структурі владних відносин.

6. Опозиційна ландшафт України, який упродовж останніх років був стійкою структурою, внаслідок війни зазнав повного перевороту. Ключові опозиційні фігури втратили свої позиції. Проте, ключовим чинником трансформації політичної сцени України стає саме українське суспільство, яке під впливом війни демонструє високі вимоги до швидких реформ та очікує "нової" післявоєнної України з відсутністю олігархії, корупції та неефективної бюрократії. Ці вимоги є критеріями для європейської та євроатлантичної інтеграції країни. Після війни опозиційна сцена буде відкритою для нових політичних проєктів, які спрямовані на здобуття влади під час періоду історичних змін. Хоча зараз складно передбачити, які саме проєкти стануть популярними, видно, що формується основа для нової конфігурації української опозиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берестова Г. Опозиція як форма прояву політичного протесту. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2014. Вип. 15. С. 84–89.
2. Бусленко В. Інституційні механізми взаємодії уряду та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2018. Вип. 13–14. С. 196–203
3. Денисюк А. В. Механізми реалізації політичного діалогу в умовах кризи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2022. 42. С. 13-20.
4. Древаль Ю. Інституалізація парламентської опозиції. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. № 1. С. 35–42
5. Закон України «Про політичну опозицію». Верховна Рада України
URL: [https:// www.w1.c1.rada.gov.ua](https://www.w1.c1.rada.gov.ua)
6. Зеленько Г. І. Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст. *Політичні дослідження*. № 2. 2021. С. 33-65.

7. Зубрицька Д. Політична опозиція як атрибут демократичного суспільства. *Вісник Львівського університету*. Серія: філософська. 2019. Вип. 12. С. 194–200.
8. Ільницька У. Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2021. Вип.23. С. 76–84
9. Кононенко В. Внутрішній політичний діалог у демократичному суспільстві. *Вісник Харківського нац. універ. ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2022. № 42. С. 27-31
10. Кольцов В. Вплив протестних суспільно-політичних рухів і організацій на формування політичної опозиції в сучасних країнах Вишеградської групи (70–80 роки ХХ століття). *Молодий вчений: науковий журнал*. 2020. № 6 (46). С. 28–32
11. Кольцов В. Теоретико-методологічні підходи та проблемно-предметні ракурси дослідження політичної опозиції у сучасній західній політичній науці. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Соціологія. Філософія. Політологія. 2016. № 5. С. 42–48.
12. Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз. К. : Наукова думка, 2010. – 197 с.
13. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційнопроцесуальний і політично-поведінковий аспекти : монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с
14. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема. *Сучасна українська політика і політологи про неї*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2022. С. 20–33.
15. Оськін О. Євроскептицизм: основні типи опозиції до ідеї європейської інтеграції. *Дослідження світової політики: Зб. наук. пр.* 2019. Вип. 48. С. 26–33

- 16.Офіційний сайт «Венеційська комісія». URL: [https:// www.venice.coe.int](https://www.venice.coe.int)
- 17.Офіційний сайт Парламентської асамблеї Організації з безпеки та співробітництва в Європі. URL: <https://www.oscepa.org/en/>
- 18.Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії. *Політична думка*. 2018. № 2. С. 17 - 18.
- 19.Рудич Ф. М. Політична влада та опозиція в Україні: спроба політологічного аналізу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 2. С. 5– 25.
- 20.Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики. *Вибори і демократія*. №4 (6). 2015. С. 14
- 21.Савицький К. І. Генезис політичної опозиції: з українського та зарубіжного досвіду. *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика*. К. : ТЕТ, 2016. 347 с.
- 22.Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту. *Політичний менеджмент*. 2017. № 5. С. 40–45.
- 23.Чумак В. Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України. Збірник статей «Політична реформа очима експертів: значення публічних консультацій», Червень. 2017, Київ. *Український освітній центр реформ/МЦПД*. URL: <http://www.icps.com.ua/files/articles/46/79/VChumak-ed11.pdf>
- 24.Христюк Т.А. «Політична опозиція». Зміст, характеристика та історична еволюція. *Політологічний вісник*. 2019. № 13. – С.195–202.
- 25.Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2020. 462 с.
- 26.Andeweg, R.B., R. Elgie, L. Helms, J. Kaarbo, and F. Müller-Rommel. 2020. The political executive returns: Re-empowerment and rediscovery. In *The Oxford handbook of political executives*, ed. R.B. Andeweg, et al., 1–22. Oxford: Oxford University Press.

27. Armstrong, D., O.J. Reuter, and G.B. Robertson. 2020. Getting the opposition together: Protest coordination in authoritarian regimes. *Post-Soviet Affairs* 36 (1): 1–19.
28. Best R. How Party System Fragmentation has Altered Political Opposition in Established Democracies // *Government and Opposition*. 2013. Vol.48, is. 3. P.314–342.
29. Blondel J. Political Opposition in the Contemporary World // *Government and Opposition*. 2017. Vol. 32, is. 4. P.462–486.
30. Brack N., Weinblum S. «Political Opposition»: Towards a Renewed Research Agenda // *Interdisciplinary Political Studies*. 2021. Vol.1, no. 1. P.70–82.
31. Dahl, R.A., ed. *Political oppositions in Western democracies*. New Haven: Yale University Press. 2018. 484 p.
32. Dahl, Robert A. *Democracy and Its Critics*. Yale University Press, 2019. P. 131
33. Falk B. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Central European University Press, 2023. 479 p
34. Johnson N. Opposition in the British Political System // *Government and Opposition*. 2017. Vol. 32, is. 4. P.457–678.
35. Kopecky P., Spirova M. Parliamentary Opposition in Post-Communist Democracies: Power of the Powerless. *Journal of Legislative Studies*. 2018. Vol. 14. No. 1–2. P. 133–159.
36. Kubat M. *Teoria opozycji politycznej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020. 162 s.
37. Norton P. Making Sense of Opposition. *The Journal of Legislative Studies*. 2018. Vol. 14. No. 1. P. 236–250.
38. Rustow D. A. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*. April 1970. № 3. P. 341–342

